

Znanje i stavovi djelatnika hrvatske vojske o transplantaciji

Antonija Bajser, Ksenija Matuš, Davorin Diklić, Zrinka Puharić,

Visoka tehnička škola, Studij sestrinstva Bjelovar

Sažetak

Uvod Hrvatska je od 2007. godine članica Eurotransplanta, međunarodne organizacije za razmjenu organa. Transplantacijski program Republike Hrvatske uspješno je integriran te potpuno usklađen sa zahtjevima i standardima Europske unije. Hrvatski građani danas imaju osiguranu dostupnost svih transplantacijskih usluga i jedno od najkraćih vremena čekanja na presađivanje u Europi i svijetu.

Cilj rada: ispitati stavove i znanje djelatnika Hrvatske vojske o transplantaciji organa te utvrditi razlike prema sociodemografskim obilježjima ispitanika.

Ispitanici i metode: Istraživanje je provedeno u srpnju 2016. godine u Hrvatskoj vojsci u Karlovcu putem anonimnog upitnika. Anketiranju je pristupilo 125 ispitanika u dobi od 19 do 61 godine. Od toga je bilo 107 (86%) muškaraca i 18 (14%) žena, a prosječna dob ispitanika bila je 32,5 godine. S obzirom na varijable u odnosu na koje su se ispitivali njihovi stavovi, sudionici se mogu klasificirati prema dobi, spolu, školskoj spremi, mjestu boravka i vjeroispovijesti.

Rezultati U istraživanju je sudjelovalo 125 ispitanika (107 muškaraca i 18 žena), najveći broj pripada u dobnu skupinu 18-35 godina 82(66%), završene srednje škole 107(86%), sa sela 75(60%), deklariranih vjernika 111(89%). Najveći je broj ispitanika odgovorio da nisu potpisali pristanak na darivanje svojih organa 116(97%), tijekom života 77(62%) ispitanika ne bi bilo voljno darivati svoje organe tijekom života a nakon smrti 39(31%) ispitanika ostaje pri ovoj odluci. Najveći broj ispitanika 42(34%) kao glavni razlog zbog kojeg ne žele donirati svoje organe navode da nikada prije nisu razmišljali o tome dok njih 22(18%) navodi da ne znaju zašto ne žele donirati svoje organe. Od 125 ispitanika, njih 41(33%) bi odbilo donirati svoje organe osobi koja je ovisnik. Više od polovice ispitanika smatra da doniranje organa ne treba plaćati 84(67 %) dok njih 38(30%) smatra da bi doniranje organa trebala plaćati država a preostalih 3(3%) smatra da bi doniranje trebao platiti pacijent. Čak 107(86%) ispitanika smatra da postoji crno tržište organa. Više od polovice ispitanika 70(56 %) nije čulo niti čitalo o doniranju organa u proteklih godinu dana. Statistički značajna razlika pronađena je samo kod dva pitanja-žene su spremnije darovati svoje organe za vrijeme života od muškaraca i ispitanici s VŠS/VSS smatraju da su dovoljno informirani i educirani za razliku od ispitanika s osnovnom i srednjom stručnom spremom.

Zaključak: Iako je Republika Hrvatska vodeća u svijetu po broju darivatelja organa na milijun stanovnika (prva po broju presađivanja jetre i bubrega te druga po broju transplantacija srca), potreba za organima za transplantaciju je sve veća i u budućnosti će trebati sve više darivatelja. Upravo bi djelatne osobe Hrvatske vojske radi osjetljivosti svog posla trebali imati dodatnu edukaciju i senzibilitet za navedenu tematiku.

Ključne riječi: Hrvatska vojska, darivanje organa, donorska kartica

Summary

Introduction: Since 2007 Croatia has been a member of Eurotransplant, the international organization for the exchange of organs. Transplantation program in Croatia is successfully integrated and fully complies with the requirements and standards of the European Union.

Croatian citizens today have ensured the availability of transplant services and one of the shortest waiting list for transplantation in Europe and the world.

Aim: To examine knowledge and attitudes of Croatian army employees about transplantation and determine the differences according to sociodemographic characteristics of respondents.

Patients and Methods: The study was conducted in July 2016 in the Croatian army in Karlovac through anonymous questionnaires. The survey was approached 125 subjects aged 19-61 years, 107(86%) men and 18(14%) women, average age 32.5 years. Due to the variables in relation to which they examined their attitudes, participants can be classified by age, sex, education level, place of residence and religion.

Results: The study included 125 patients (107 men and 18 women), most of them are in the group of age 18-35 years 82(66%), finishing high school 107(86%), living in rural area 75 (60%), declared believers 111(89%). The largest number of respondents said that did not sign the consent to the donation of their organs 116(97%), during the life 77(62%) of respondents would not be willing to donate their organs and after death 39(31%) of respondents remains at this decision. The largest number of respondents 42(34%) as the main reason they do not want to donate their organs said that have never thought about that, while 22 (18%) say they do not know why they do not want to donate their organs. 41(33%) would refuse to donate their organs to a person who is addicted. More than half of respondents believe that organ donation should not be paying 84(67%) while 38(30%) believe that organ donation should pay state and 3(3%) believes that the donation should pay patient. Even 107(86%) of respondents believe that there is a black market for organs. More than half of respondents 70(56%) has heard or read about organ donation in the past year. A statistically significant difference was found only in two questions-women are more willing to donate their organs during the life than men and respondents with higher education feeling sufficiently informed and educated unlike patients with primary and secondary education.

Conclusion: Croatia is leading in the world in the number of organ donors per million population (the first by transplanting the liver and kidneys, and the second largest heart transplant), the need for organs transplants is increasing and in the future will need more donors. In fact, Croatian Army employees must have more sensitivity about these theme because of their work and should have additional education.

Keywords: Croatian Army, organ donation, the donor card

UVOD

Transplantacija organa medicinski je postupak odstranjenja tkiva ili organa iz tijela osobe kako bi se oni presadili u tijelo primatelja s namjenom ponovnog uspostavljanja određenih funkcija ljudskog tijela i mogućnosti produženja ili spašavanja života primatelja. Presađivanje se može izvršiti „sa živoga” (*ex vivo*) ili „s umrlog” (*ex cadavere*) darivatelja (1). Pomanjkanje organa globalni je problem transplantacijskog sustava u svijetu—napredovanje medicine i razvoj transplantacijskih kirurških metoda dovodi do rasta broja lista čekanja na presađivanje organa. Postoje dva tipa donora organa ili tkiva:živi (*ex vivo*) ili umrli (*ex cadavere*) darivatelj. Živi darivatelj je osoba koja dobrovoljno daruje organ, tkivo ili stanice za presađivanje određenom primatelju (2). Odluku o uzimanju organa od živog darivatelja u svrhu presađivanja organa primatelju donosi stručni tim i etičko povjerenstvo transplantacijskog centra u kojem će se izvršiti presađivanje. Transplantacijska medicina pacijente i liječnike stavlja pred potpuno nova pitanja: Gdje su granice i tko ih postavlja u slučajevima kada na primjer religijsko uvjerenje, starost, odnosno dob, financijske prilike ili neka druga ograničenja relativiziraju i osporavaju medicinsku etiku na području transplantacije? Svaki odgovor otvara niz etičkih pitanja i dilema. Treba li nužno darovatelj

biti anonimna? Zadobivamo li novi identitet odnosno životnu ulogu preuzimanjem doniranog organa?(3). Istraživanja o medicinsko-etičkim dilemama objavljena u Medical school University of Utah ukazuju da su dvadeseto stoljeće obilježila 24 događaja koja se odnose na raznolikost etičkih dilema u području biomedicinskih znanosti. Još od 1954. godine pa sve do danas prihvaća se etičko načelo kod transplantacije koje propituje: koji su medicinsko-etički kriteriji podobnosti za postupak transplantacije i temeljem kojih kriterija sastaviti listu prioriteta za transplantaciju (4). Kako bi uzimanje organa od živog darivatelja bilo dozvoljeno, on mora dati informirani pristanak u pisanom obliku za taj zahvat. Darivatelj prije uzimanja organa mora izvršiti odgovarajuće medicinske pretrage i postupke radi procjene i smanjenja fizičkih i psihičkih rizika za zdravlje. Postoji li rizik za život ili zdravlje darivatelja, organ se nikako ne smije uzeti. Pravilnik o načinima i uvjetima odabira i procjene zdravstvenog stanja živog darivatelja, načinima njegova praćenja nakon presađivanja te načinima vođenja registra darivatelja propisuje ministar (5). Kadaverični darivatelji mogu biti preminule osobe koje su za vrijeme života izrazile pristanak na darivanje organa, tkiva ili stanica, ali to mogu biti i preminule osobe čije obitelji daju pristanak, odnosno ne izraze protivljenje eksplantaciji organa. Kako bi s umrle osobe mogli uzimati organe radi presađivanja drugoj osobi, smrt mora biti utvrđena sa sigurnošću i na način propisan prema medicinskim kriterijima. Ministar pravilnikom propisuje načine, postupke i medicinske kriterije za utvrđivanje smrti osobe čiji se dijelovi tijela mogu uzimati za presađivanje. Također, povjerenstvo zdravstvene ustanove sastavljeno od dva doktora medicine odgovarajućih specijalnosti, mora potvrditi smrt osobe čiji se dijelovi tijela mogu uzimati radi presađivanja (5). Hrvatska transplantacijska medicina ima 40 godina dugu povijest i transplantacijsku praksu koja uspješno prati razvoj svih suvremenih kirurških tehnika i imunosupresivne terapije. U Hrvatskoj je zabranjeno davati i primati novčanu naknadu ili drugu materijalnu korist prilikom davanja organa. Ta zabrana ne odnosi se na naknadu živim darivateljima za izgublenu zaradu, za opravdanu naknadu za potrebne zdravstvene ili tehničke usluge u vezi s presađivanjem ili naknadu u slučaju prekomjerne štete kao posljedica uzimanja dijelova tijela. Zabranjeno je oglašavanje potrebe ili dostupnosti dijela ljudskog tijela radi ponude ili traženja novčane naknade. Zabranjeno je trgovanje dijelovima ljudskog tijela. Osobni podaci o darivateljima i primateljima predstavljaju profesionalnu tajnu. Primatelj mora dati pisanu suglasnost kao izraz svoje slobodne volje. Živim darivateljima i primateljima osigurava se praćenje njihova zdravstvenog stanja (6).

Od 2007. godine Hrvatska je punopravna članica Eurotransplanta – međunarodne organizacije koja koordinira dodjelu organa između Slovenije, Austrije, Njemačke, Luksemburga, Belgije i Nizozemske. U Hrvatskoj se od 2006. godine transplantacijski postupci i priprema darivatelja plaćaju iz državnog proračuna, cjenik definira HZZO i sustav DTS, a cijene se kreću od 70.000 do 350.000 kuna (7). Preliminarno izvješće Nacionalnog transplantacijskog programa za 2014. godinu govori da je tijekom 2014. godine u Eurotransplantu stopa transplantacije s umrlih darivatelja iznosila 80,5, što nas stavlja na treće mjesto iza Austrije i Belgije. Transplantacija je u 2014. godini s umrlih darivatelja bilo 342, od toga su najbrojniji bili bubrezi (178) te jetra (122). Provedenih transplantacija sa živih darivatelja u Hrvatskoj u 2014. godini svega je 11, od toga 10 bubrega i 1 jetra. Prema broju transplantacija bubrega na broj stanovnika Hrvatska je danas vodeća zemlja u svijetu (8).

Cilj

Ispitati stavove i znanje djelatnika Hrvatske vojske o transplantaciji organa te utvrditi razlike prema sociodemografskim obilježjima ispitanika.

Ispitanici i metode

Istraživanje je provedeno u srpnju 2016. godine među zaposlenicima Hrvatske vojske u Karlovcu putem anonimnog upitnika. Anketiranju je pristupilo 125 ispitanika u dobi od 19 do 61 godine. Od toga je bilo 107 (86%) muškaraca i 18 (14%) žena, a prosječna dob ispitanika bila je 32,5 godine. S obzirom na varijable u odnosu na koje su se ispitali njihovi stavovi, sudionici se mogu klasificirati prema dobi, spolu, školskoj spremi, mjestu boravka i vjeroispovijesti.

Rezultati

U istraživanju je sudjelovalo 125 ispitanika (107 muškaraca i 18 žena), najveći broj pripada u dobnu skupinu 18-35 godina 82(66%), završene srednje škole 107(86%), sa sela 75(60%), deklariranih vjernika 111(89%). Najveći je broj ispitanika odgovorio da nisu potpisali pristanak na darivanje svojih organa 116(97%), tijekom života 77(62%) ispitanika ne bi bilo voljno darivati svoje organe tijekom života a nakon smrti 39(31%) ispitanika ostaje pri ovoj odluci. Najveći broj ispitanika 42(34%) kao glavni razlog zbog kojeg ne žele donirati svoje organe navode da nikada prije nisu razmišljali o tome dok njih 22(18%) navodi da ne znaju zašto ne žele donirati svoje organe. Polovica ispitanika 69(55%) ne bi donirala organe bliske preminule osobe. Od 125 ispitanika, njih 41(33%) bi odbilo donirati svoje organe osobi koja je ovisnik dok dob, spol, vjera i rasa nisu presudan faktor za donošenje odluke. Veina ispitanika primila bi organ osobe bez obzira na spol, rasu ili vjeru, no voljeli bi da to bude mlađa osoba 81(64,1%). Više od polovice ispitanika smatra da doniranje organa ne treba plaćati 84(67 %) dok njih 38(30%) smatra da bi doniranje organa trebala plaćati država a preostalih 3(3%) smatra da bi doniranje trebao platiti pacijent. Čak 107(86%) ispitanika smatra da postoji crno tržište organa. Više od polovice ispitanika 70(56 %) nije čulo niti čitalo o doniranju organa u proteklih godinu dana kao što se izjasnilo se da bi najviše informacija htjeli dobiti od liječnika 79(63%). Od ukupno 125 ispitanika, njih 82(66%) smatra da je uzimanje organa od živog darivatelja dozvoljeno samo ako je darivatelj dao informirani pristanak u pisanom, 86(69%) tvrdi da se organi s umrle osobe smiju uzeti radi presađivanja samo ako je darivatelj tijekom života dobrovoljno, potpisivanjem donorske kartice, izjavio da bi darovao organ, 79(63%) je odgovorilo da je prvi transplantirani organ u Hrvatskoj 1971. godine bio bubreg. Statistički značajna razlika pronađena je samo kod dva pitanja-žene su spremnije darovati svoje organe za vrijeme života od muškaraca i ispitanici s VŠS/VSS smatraju da su dovoljno informirani i educirani za razliku od ispitanika s osnovnom i srednjom stručnom spremom. Dob, školska sprema, mjesto boravka i vjeroispovijest na testirana pitanja ne pokazuju statističku značajnu razliku u odgovorima.

Rasprava

Statističkom analizom utvrđeno je kako postoji razlika u odluci o doniranju organa između muškog i ženskog spola djelatnika HV-a vezano za doniranje organa nakon smrti, pri čemu je više od polovice žena izrazilo želju za doniranjem. Istraživanjem koje je provedeno 2015. godine između zdravstvenih i nezdravstvenih djelatnika Opće bolnice Bjelovar (2) i onim provedenim 2013. godine između studenata i studentica Medicinskoga fakulteta u Splitu (9), nije utvrđeno postojanje razlike po spolu ispitanika u odluci o spremnosti na darivanje vlastitih organa. Ne može se točno definirati zašto su u ovom istraživanju žene spremnije darivati svoje organe nakon smrti, ali jedan od razloga bi vjerojatno bila privrženost i veća senzibilizacija ženskog spola prema cijelom događaju pa samim time i prema identitetu svoga primatelja organa. Nadalje, razlika u odgovorima osoba koje su vjernici i osoba koje nisu vjernici vezano za želju za doniranjem organa ne postoji. I jedni i drugi imaju izraženu želju

za doniranjem, a isti rezultati dobiveni su u istraživanju na Medicinskom fakultetu u Splitu 2013. godine (9), dok je istraživanjem na području Sisačko–moslavačke županije koje je provedeno 2015. godine dobivena razlika u odgovorima (10), gdje su vjernici bili spremniji na darivanje svojih organa (41%) od onih koji to nisu (9,5%). Vezano za pristanak na darivanje svojih organa, samo 7% ispitanika potpisalo je donorsku karticu, što je puno manje u odnosu na zdravstvene i nezdravstvene djelatnike Opće bolnice Bjelovar i stanovnike Sisačko–moslavačke županije, gdje je njih 17 % imalo potpisanu donorsku karticu (10). Na Medicinskom fakultetu u Splitu 2013. godine tek 5,8% ispitanika posjedovalo je donorsku karticu (9). Hrvatska donorska kartica službeno je sredstvo za javno promicanje darivanja organa u svrhu liječenja. S obzirom na struku, djelatnici HV-a nisu mogli biti dovoljno informirani o ovoj tematici, ali unatoč tome pokazali su spremnost na darivanje svojih organa, dok su ispitanici na Medicinskom fakultetu u Splitu i zdravstveni djelatnici Opće bolnice Bjelovar morali biti znatno informiraniji o toj temi. Međutim, manji broj potpisanih donorskih kartica ispitanih sudionika može značiti kako su informirani o činjenici da Hrvatska ima zakon tzv. pretpostavljenog pristanka na darivanje organa nakon smrti, a to znači da su svi građani Republike Hrvatske mogući darivatelji ako se tijekom života nisu izjasnili da su protiv doniranja organa. U prilog prethodno navedenome idu i podaci dobiveni ovim istraživanjem – 69 % sudionika HV-a izjavilo je kako bi darovali svoje organe nakon smrti, 70 % zdravstvenih i nezdravstvenih djelatnika i 62 % studenata Medicinskog fakulteta u Splitu također bi darovali svoje organe nakon smrti. Uočljiva je velika razlika između spremnosti na doniranje organa (za vrijeme života i nakon smrti) i potpisanih donorskih kartica, što bi značilo da su ljudi voljni donirati organe iako nemaju potpisanu donorsku karticu. Zanimljivo je kako je stopa donora 2009. godine u Hrvatskoj iznosila 17,38 i tada su Belgija (25,49) i Austrija (25,36) bile u prednosti, a već sljedeće godine Hrvatska je bila vodeća zemlja sa stopom donora 28,66 i od tada se nalazi na prvome mjestu sve do danas (5). U većini europskih zemalja koje imaju zakon pretpostavljenog pristanka na darivanje organa nakon smrti običaj je da se obitelj preminulog člana pita za dozvolu za eksplantaciju organa. **Unatoč zakonu pretpostavljenog pristanka na darivanje organa nakon smrti, ako se obitelj preminule osobe izričito protivi darivanju organa, njihova se želja poštuje.** Od sudionika obuhvaćenih ovim istraživanjem, više od polovice ispitanika ne bi dozvolilo doniranje organa svojim bližnjih koji prethodno nisu potpisali donorsku karticu, dok su se u prethodnim istraživanjima koja su se odnosila na zdravstvene i nezdravstvene djelatnike Opće bolnice Bjelovar (2) i studente Medicinskog fakulteta u Splitu (9) i jedni i drugi izjasnili kako bi darovali organe svojim bližnjih nakon njihove smrti. Vrlo je bitno razgovarati sa svojim bližnjima kako bi znali kakav je naš stav o doniranju organa nakon smrti. Ako je obitelj upoznata s pozitivnim stavom preminule osobe o doniranju organa nakon smrti, želja preminulog većinom se poštuje i obitelj se ne protivi eksplantaciji. Nažalost, praksa pokazuje kako obitelj većinom nije upoznata sa stavom preminulog člana obitelji o ovoj temi i tada im je bitno je li osoba potpisala donorsku karticu te ako je, uglavnom poštuju stav osobe i ne protive se eksplantaciji. Obitelji treba pristupiti s puno razumijevanja i suosjećajnosti, ponuditi objašnjenje i nekoliko puta ako je potrebno da je njihov član mrtav i da ne postoji nikakva mogućnost da ostane živ ili da živi u vegetirajućem stanju. Ako se obitelj i dalje protivi, ne pristupa se eksplantaciji organa. Uz to, razlozi mogu biti i religijski, međutim tada ih treba podsjetiti ili reći im kako gotovo sve religije potiču doniranje organa. Također, moguće je da članovi obitelji osjećaju sumnju u sustav distribucije organa te da su nepovjerljivi prema čitavom procesu transplantacije. Naime, ovim istraživanjem utvrđeno je kako 86 % sudionika smatra kako postoji crno tržište organa i ta je brojka konstantno ista u svim dosadašnjim istraživanjima. Pritom se iznova naglašava potreba za informiranjem ljudi. Potrebno je u javnosti graditi pozitivan odnos prema doniranju jer to predstavlja doprinos očuvanju života i zdravlja. Svakako je potrebno raditi na osvještavanju građana o temi

doniranja organa i na njihovu informiranju. Od ispitanih sudionika vrlo ih je malo u posljednjih godinu dana čulo ili čitalo o ovoj temi, a kada im se postavilo pitanje iz kojega bi izvora najviše željeli dobiti informacije o doniranju organa, najčešći odgovor je bio od liječnika. Mogući razlog za takav odgovor je taj što ispitanici liječnike smatraju najpouzdanijim i najsigurnijim izvorom informacija, stoga bi liječnici trebali biti ti koji će promovirati potpisivanje donorskih kartica i osvještavati građane o toj temi. Iako dnevne novine i televizija nisu prvi odabir osoba u informiranju o toj temi, vrlo je bitno da se medijima u što većoj mjeri prenosi ideja o doniranju organa kao plemenitom činu, kao i važnost potpisivanja donorskih kartica ako je osoba voljna donirati organe. Stoga je informiranje iz raznih izvora vrlo bitan faktor u čitavom procesu osvještavanja građana. Prema najnovijim informacijama, prvi puta u svijetu stopa kadaveričnih donora na milion stanovnika prešla je brojku od 40 i to upravo u Hrvatskoj i Španjolskoj. Za ovakvo stanje u našoj zemlji možemo zahvaliti izuzetnoj organizaciji i visoko razvijenoj svijesti građana o potrebi solidarnog darivanja organa. Ova stopa je u Hrvatskoj omogućila 90 presađenih organa na milijun stanovnika (33 presađene jetre na milijun stanovnika, 50 presađenih bubrega na milijun stanovnika) (11). Tijekom 2014. godine u Hrvatskoj je bilo zabilježeno 400 transplantacija organa, dok je 224 pacijenata bilo na listi čekanja. Ukupno 63 osobe trebaju novu jetru, 16 osoba treba gušteraču, dok 29 osoba mora dobiti novo srce. Hrvatski pacijenti na presađivanje bubrega u prosjeku čekaju manje od godinu dana, na presađivanje jetre 16 dana, a srca 70 dana. To su nevjerojatni podaci koji potkrepljuju činjenicu da je hrvatska transplantacijska medicina vodeća u svijetu te da je Svjetska zdravstvena organizacija Republiku Hrvatsku imenovala **Regionalnim zdravstvenim centrom za razvoj programa darivanja i transplantacije organa** u okviru Zdravstvene mreže zemalja jugoistočne Europe (11).

Zaključak

Iako je Republika Hrvatska vodeća u svijetu po broju darivatelja organa na milijun stanovnika (prva po broju presađivanja jetre i bubrega te druga po broju transplantacija srca), potreba za organima za transplantaciju je sve veća i u budućnosti će trebati sve više darivatelja. Upravo bi djelatne osobe Hrvatske vojske radi osjetljivosti svog posla trebali imati dodatnu edukaciju i senzibilitet za navedenu tematiku.

Literatura

1. Tomašević L, Pelčić G. Etičko-kršćanski stavovi o transplantaciji organa. Služba Božja. 2008;48(3):229-260.
2. Jukić E. i sur. Razlike u stavovima osoba zdravstvene i nezdravstvene struke o darivanju organa. JAHS. 2015;1(2):119-128.
(http://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=240167
(29. kolovoza 2016.)
3. Wellendorf E. Živjeti s tuđim srcem-psihičke posljedice transplantacije organa. Zagreb. Naklada Sipar; 27:1998.
4. Gosić, N. Bioetika in Vivo. Zagreb. Naklada Pergamena; 93:2005.
5. Zakon o presađivanju ljudskih organa u svrhu liječenja NN 144/12.
(<http://www.zakon.hr/z/556/Zakon-o-presaa%C4%91ivanju-ljudskih-organa-u-svrhu-lije%C4%8Denja>)(26. kolovoz 2016.)
6. Pelčić G, Šegota I, Frković A, Tomašević, Pelčić G, Mršić Pelčić J, Gjuran Coha A. Presađivanje organa i shvaćanje smrti. Društvena istraživanja 2007;16(92):1287-1304.
(http://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=30126
(25. kolovoza 2016.)
7. Bušić M. Darivanje i presađivanje organa - „Hrvatski model“. Medix. 2011;17:144-148.

8. Ministarstvo zdravstva i socijalne skrbi. Nacionalni transplantacijski program u 2014. Preliminarno izvješće. Dostupno na: http://www.zdravlje.hr/programi_i_projekti/transplantacijski_program/statistika (pristupljeno 03.09.2016.)
9. Cvitković I. Istraživanje stavova studenata Medicinskog fakulteta u Splitu o transplantaciji organa. Sveučilište u Splitu, Medicinski fakultet, 2014.
10. Bijelić N. Znanje i stavovi stanovnika Sisačko-moslavačke županije o javnozdravstvenom značaju doniranja organa. Visoka tehnička škola Bjelovar, 2015.
11. Hrvatska donorska mreža. EU – stopa umrlih donora za 2015. godinu (<http://www.hdm.hr/2016/07/17/stopa-umrlih-donora-za-2015-g/>)(28. rujna 2016.)